

ANGLO-RUS İLİŞKİLERİNİN YAPILANDIRILMASI BAĞLAMINDA 1908 REVAL GÖRÜŞMESİ

Serap TOPRAK*

ÖZ

20. yüzyıl başında İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkileri yeniden yapılandırmak üzere pek çok görüşme yapıldı. 1908 Reval Görüşmesi ise, İngiliz-Rus ilişkilerini düzenleyen bir simgeydi. Kral VII. Edward'ın beraberinde ailesi ve devlet adamları ile birlikte Reval'de Çar II. Nicholas'ı ziyareti, stratejik pek çok konuda, iki ülkenin yakınlaşmasını sağladı. Yeni bir dönemin başlangıcı sayılan Anglo-Rus Görüşmesi, başta Almanya olmak üzere Avrupa'da oldukça tedirginlik yarattı. Açıkça belirtilmeyen görüşmenin asıl nedeni olarak, İngilizlerin Almanları saf dışı bırakmak istemesi görüldü. Yazılı bir metne dökülmesine de, Görüşmeden sonra Avrupa basını ve kamuoyu tarafından ortaya atılan tahminler gerginliğe arttırdı. Endişeli bir şekilde bekleyen devletlerden biri de Osmanlı Devleti idi. Görüşmenin içeriğinin tam olarak bilinmemesi ve dışarıdan yayılan tahminler, özellikle Makedonya'da ıslahat meselesi, II. Abdülhamid karşıtlarının harekete geçmesi için fırsat doğurdu. Her ne kadar Jön Türklerin hazırlıkları görüşmeden önce başlasa da, iki ülkenin Makedonya ve Osmanlı Devleti'ni paylaşacağı haberleri devrim taraftarları için iyi bir propaganda malzemesi oldu. Bununla birlikte Reval Görüşmesi sonrasındaki belirsiz bekleyiş, Balkanlardaki huzursuzluğu da arttırdı.

Bu çalışmada, İngiltere'nin Avrupa'daki güç mücadelesi çerçevesinde Almanya'yı devre dışı bırakma çabası ve Rusya Dışişleri Bakanı Izvolsky'nin Neo-Slav politikası çerçevesinde Reval Görüşmesi, yeni dostluk arayışları, nedenleri ve yansımalarıyla birlikte ele alınmıştır. Çalışmada, Osmanlı belgelerine yansıyan bazı gazete haberleri ve mülakatlar ile inceleme eserler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reval Görüşmesi, Anglo-Rus, Izvolsky, Hardinge, Makedonya

JEL Kodları: G28, N4, N13

1908 REVAL MEETING IN THE CONTEXT OF BUILDING ANGLO-RUSSIAN RELATIONS

ABSTRACT

Many meetings were held to restructure relations between Britain and Russia at the beginning of the 20th century. The 1908 Reval Meeting on the other hand was a symbol, which regulated British-Russian relations. The visit of Tsar Nicholas II by the King Edward VII together with his family and statesmen in Reval, allowed two countries to come closer in many strategic issues. The Anglo-Russian

* Doç. Dr., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: stoprak@bandirma.edu.tr

Meeting, which is considered as the beginning of a new era, has caused a lot of anxiety in Europe, especially in Germany. The main reason for the unspecified interview was considered as the Britain's desire to eliminate the Germans. Although not documented, the forecasts put forward by the European press and the public after the meeting increased the tension. One of the states waiting anxiously was the Ottoman State. Failing to know the content of the meeting completely and the forecasts spread from outside, especially the reform issue in Macedonia, created an opportunity for the opposition to Abdülhamid II to take action. Although the Young Turks' preparations had started before the meeting, the news that the two countries would share Macedonia and the Ottoman Empire became a good propaganda material for the supporters of the revolution. At the same time, the uncertain wait after the Reval Meeting increased the unrest in the Balkans.

In this study, the effort of Britain to eliminate Germany within the framework of the power struggle in Europe and the Reval Meeting within the framework of the Neo-Slavic policy of Russian Foreign Minister Izvolsky were discussed with the search for new friends, their reasons and reflections. In this study, some newspaper news and interviews and analysis works reflected in Ottoman documents were evaluated.

Key Words: *Reval Meeting, Anglo-Russian, Izvolsky, Hardinge, Macedonia*

JEL Codes: *G28, N4, N13*

1. GİRİŞ

19. yüzyılda İngiltere ve Rusya, Asya'yı kontrol altına almak için büyük oyunun iki ana yarışmacısıydı. Bu nedenle iki ülke arasındaki ilişkiler, yüzyıl sonuna kadar gergin bir şekilde devam etti. Fakat iki ülkenin artık rekabeti bırakıp, dünya siyasetini yönlendiren sorunları çözmeleri için işbirliği yapmaları gerekiyordu. Bu süreçte 1907 İtilafı¹, daha sonra 1908 yılındaki Reval Görüşmesi, Rusya'nın Bağdat Demiryollarında Almanya'ya karşı İngiltere'yi desteklemesi, uzun vadeli olacağı umut edilen ilişkileri güçlendirdi. İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nicholas'ın buluşması da iki ülke arasında yeni gelişen dostluğa olan güveni arttırdı. Ayrıca Reval Görüşmesi Balkanlardaki Rus faaliyetleri için de, yeşil ışık olarak algılandı ve değişen tutumlar iki devlet arasındaki ilişkileri yeniden yapılandırdı.

20. yüzyıl başında, Ruslar arasında, Neo-Slavizm ortaya çıktı. Balkanlar ve Karadeniz'de yeniden bir güç ve nüfuz elde etme mücadelesi elde etme mücadelesini isteyenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu görüşün mimarlarından Rus Dışişleri Bakanı Kont Alexander Petrovich Izvolsky, daha esnek ve daha zayıf bir Osmanlı Devleti arzuluyordu. Bu nedenle Balkan Slavları üzerinde Avusturya-Macaristan ile

---

¹ İngiltere-Rusya arasında imzalanan ve Rusya'nın yayılmasını önlemek üzere İran'ın paylaşımını temel alan bir antlaşmadır.

bir mücadeleye girdi. Bu güç mücadelesi, Rusya'daki Neo-Slavların, Anglo-French birliğine doğru yaklaşmasına yol açtı (D'Agustino, 1911: 32). Diğer taraftan Uzak Doğu Savaşı Anglo-Rus anlaşmazlığını da ortadan kaldırdı. Izvolsky, İngilizlere özellikle İran üzerinden bazı tavizler vererek Japonya ile uzlaşmak istiyordu. Japonların, İngiliz baskısı olmadan da uzlaşmaya istekli olmaları taviz vermelerini gereksiz kıldı. Böylece her iki tarafın isteği ile neredeyse ortak bir tekel haline gelen Mançurya üzerinde Rus-Japon antlaşması imzalandı. Uzak Doğu'da umduğunu bulamayan Rusya, yeniden Balkanlara yöneldi. Izvolsky, Meclisteki tartışmalar sırasında Asya'nın diğer ucunda, tamamen bir prestij meselesi haline gelen Boğazlar sorununu gündeme getirdi. Aslında Rusya'nın Karadeniz'de bir filosu yoktu ve Boğazların kapanması onlar için uygundu. Fakat liberal bir dışişleri bakanı olarak Izvolsky, gerici seleflerinden daha iyisini yapabileceğini göstermek için Boğazları geçmek istiyordu. Nitekim Rusya ile ilişkilerini düzeltmeye çalışan İngiltere tarafında da stratejik açıdan hiçbir itiraz yoktu, sadece İngiliz kamuoyunun "kötü bir fırtına geleceği korkusu" vardı. Sir Edward Grey göre: *iki ülke arasındaki İtilafın samimiyeti kanıtlandığında, Boğazlar üzerindeki Rus isteklerinin karşılanması daha kolay olacaktır. Rusya ile iyi ilişkiler kurmak gerekiyordu ve bunun için Boğazları Rusya'ya karşı eski kapatma ve Büyük Güçlerin herhangi bir konferansta ona karşı ağırlığını koyma politikasından vazgeçilmeliydi* (Taylor, 1954: 443).

Sir Grey'in açıklamalarını Izvolsky, ileride yapılacak bir konferansta İngiliz desteği olarak yorumladı. Fakat Grey böyle bir söz vermeyi reddetti. 31 Ağustos 1907'de imzalanan anlaşma ile İngiltere ve Rusya arasındaki bazı sorunlar ortadan kaldırıldı ve Reval'den önce iyi ilişkilerin temeli atıldı. Öncelikle Tibet tarafsız tampon bir devlet oldu ve Ruslar, Afganistan ile doğrudan temastan vazgeçti. Hindistan'ın kuzey-batı sınırında güvenlik sağlandı. Asıl pazarlık konusu ise, İran üzerine yapıldı. Kafkasya'ya komşu olan kuzey İran, Rusya'nın nüfuz bölgesi olacaktı. Hindistan'a bitişik olan İran'ın güneydoğusu ise, İngiliz nüfuzuna girecekti. Körfez dâhil olmak üzere merkez ise, tarafsız kalacaktı. Anlaşmanın bu kısmı tamamen stratejiktir. Ayrıca her iki taraf da İran'ın petrolünden yararlanmak istiyordu, fakat bu avantajı İngilizler elde etti (Taylor, 1954: 443).

Izvolsky anlaşmayı imzalamadan önce Almanya'nın onayını almaya özen gösterdi. İngilizlerin ve Rusların güç mücadelesi Almanları rahatlatıyordu. Fakat Almanlar, 1904 yılından sonra kesinlikle bir Anglo-Rus savaşına güvenmedi. Nitekim Alman İmparatoru II. William 1907 sonbaharında İngiltere'yi ziyareti sırasında İngilizlere Bağdat Demiryolunu paylaşmayı teklif etmişti. İngilizler demiryolunun İran körfezine ulaştığı son hattı kontrol etmek için bunu kabul etmek istiyordu. Fakat Ruslara iyi niyetlerini kanıtlamak için, demiryolunu sadece Fransa ve Rusya'nın içinde olduğu bir Dörtlü ile tartışabileceklerini açıkladılar (Taylor, 1954: 445). Böylece Üçlü İtilafı tamamlayan 1907 İngiliz-Rus Anlaşması, bu iki devletin yayılma ve sömürgecilik faaliyetlerinden doğan çatışmaları sona erdiren ve dolayısıyla iki devleti birbirine yaklaştıran bir anlaşma oldu (Armaoğlu, 1999: 443).

Avrupa'da Almanya ile rekabeti sonucunda Balkan politikasını değiştiren İngiltere, Almanya'yı devre dışı bırakmak için Rusya ile işbirliği yapmanın yollarını aradı. Değişen tutumu sonucunda Makedonya sorununa yoğunlaşan İngiltere, 3 Mart 1908 tarihinde bir genelge yayımlayarak Makedonya'ya Hıristiyan veya Müslüman tek bir valinin atanmasını ve bu valinin sadece büyük devletlerin izni ile süresi bitmeden görevden alınabilmesi ve Türk askerlerinin sayısının azaltılması gerektiğini açıkladı. Rusya ise, 26 Mart 1908 tarihinde, Makedonya'da umumi müfettişin yerinde kalmasını önerdi. 4 Nisan 1908 tarihinde ise, her iki devlet aralarında anlaşarak Avrupa'daki yeni ittifakların mimarları oldular (Aslanova, 2011: 48,49).

Bu çalışmada, ilk olarak yüzyıllardır süre gelen İngiliz-Rus çatışmasına son vererek iki devleti birbirine yakınlaştıran esas nedenler ve ihtimallere değinildi. Daha sonra yeniden yapılandırılan dostluk ilişkisinin yansımaları ve endişeler üzerine duruldu. Ayrıca Reval Görüşmesi sonuçlarının Avrupa devletleri üzerindeki etkileri değerlendirildi.

2. YENİ DOSTLUĞUN SİMGESİ: NEDENLER VE İHTİMALLER

1908 Reval Görüşmesi, 1907 Sözleşmesi ile başlayan yeni politikanın bir parçasıydı ve yeni dostluğun simgesi olarak kabul ediliyordu. Görüşmelerden bir süre önce hem Paris, hem St. Petersburg basını tarafından İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yeni bir Üçlü İttifakın hazırlandığı iddiaları ortaya atıldı. (Little, 1930: 90). VII. Edward ve II. Nicholas'ın bir araya gelmesi, iki devlet arasındaki ilişkilerin düzeldiğini göstermesi ve olumlu bir yönde evrildiğini göstermesi bakımından oldukça önemliydi.

Rusya, bu dönemde oldukça zayıftı. Bu nedenle Orta ve Uzak Doğu'da kendini güvende hissetmesi için uzun bir barış dönemine ihtiyacı vardı. Ayrıca 1897 yılındaki Avusturya-Rusya Anlaşması, Yakın Doğu'yu kaygan bir zemin üzerinde tutuyordu. Hatta Rusya Dışişleri Bakanı Izvolsky, 3 Şubat 1908 tarihinde bakanlar kurulunda, Türkiye'ye karşı önemli sonuçlara yol açabilecek bir Rus-İngiliz askeri harekâtı önermişti. Rusya'da para, donanma ve hatta silah olmadığından diğer bakanları oldukça şaşırtan bu öneri, Başbakan Stolypine tarafından hoş karşılanmadı. Stolypine, Rusya'nın birkaç yıl sessiz kalması ve bu sessizlikten sonra geçmişte olduğu gibi yeniden konuşabileceği görüşündeydi. Başbakanın bu önerisini göz ardı eden Izvolsky, oyunu kendi başına oynamayı ve Boğazları Rus savaş gemilerine açmak için II. Nicholas'ın onayını almayı planladı. Oysaki Rusya'nın savaş gemisi bile yoktu. Ayrıca Rusya'nın Yakın Doğu'da harekete geçirmesi gerekiyordu ki bu hiç kolay değildi. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki topraklarının çoğunu kaybetmişti. Makedonya'nın ise, ayaklanmalar yüzünden kronikleşen sorunlar vardı (Taylor, 1954: 450, 489).

İngiltere ve Rusya için hayati önem taşıyan bu dönemde, 5 Haziran 1908 tarihinde, iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi ve iyi niyeti simgelemek üzere İngiltere Kralı VII. Edward, Kraliçe Alexandra ve Prenses Victoria, Victoria Limanı'ndan yola çıktı. Zor bir yolculuktan sonra 7 Haziran'da

Kiel Kanalına ulaşıldı. Orada Prusya prens ve prensesi tarafından karşılandılar. Kısa bir konaklamadan sonra Kral, ailesi ve beraberlerindeki devlet adamları ile birlikte, 9 Haziran 1908 tarihinde, Reval'e ulaştı. 10 Haziran 1908 tarihinde, Çar ve ailesi ile kraliyet misafirleri, Rus-Japon Tsushima Deniz Savaşında büyük Rus donanması içinden kurtulan tek kruvazör olan Almaz Kruvazöründe buluştu. Reval Görüşmesi, bir uzlaşmanın sembolü olduğundan İngiliz radikalleri tarafından çok eleştirildi. Buna rağmen her iki taraf, Makedonya'da bir reform programı başta olmak üzere pek çok konuda uzlaşma fırsatı yakaladı (Little, 1930: 91).

Görüşme, İngiltere Kralı ve ailesinin, Rus Çarını bir ziyareti şeklinde başladı. Fakat Kral VII. Edward, Rusya Başbakanı M. Stolypine ve Dışişleri Bakanı Kont Alexander Petrovich Izvolsky ile de birkaç defa görüştü. Ayrıca iki ülkenin devlet adamları da birçok kez ayrı ayrı görüşme fırsatı buldu. Her iki tarafta da mümkün olan en iyi izlenimler yaratıldı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Charles Hardinge ile Rusya Dışişleri Bakanı Kont Izvolsky arasında da iki ülkenin ilgilendiği ve dış politikanın çeşitli sorunları pek çok kez tartışıldı. İki devletin diplomatları arasındaki doğrudan görüş alış-verişinin yapılması sorunların çoğunun çözümünü kolaylaştırdı. Özellikle Makedonya'da reform sorunu önemli derecede müzakere gerektiriyordu. Sir Hardinge, görüşmeler sırasında Izvolsky'e, Rusya'nın İngiltere ve Almanya'ya karşı yönelik genel politikasını açıklamasını da istedi. Izvolsky, Makedon reformları planının oldukça içten olduğunu ve Rus kamuoyunun bu içtenliği, Rus basını tarafından gösterildiği gibi, güçlü bir şekilde hissettiğini belirtti. Ayrıca daha önce Sir Edward Grey tarafından tasarlanan planı kabul edebileceğini, fakat bu planın Almanya ve Avusturya'nın şiddetli muhalefetiyle karşı karşıya kalacağını bildiğini belirtti. Bununla birlikte Almanya'da, Büyük Güçler arasındaki gelecekteki siyasi gelişmeler konusunda çok büyük endişeler olduğunu ve Avusturya İmparatorunun yaşının ve kötü sağlığının geleceğe dair bir rahatsızlık kaynağı olduğunu ekledi. Bu nedenle Rusya, Almanya'ya karşı tedbirli hareket etmek zorundaydı Rusya'nın yaptığı açıklamalarda, Rusya-İngiltere arasında gelişen ilişkilerin, Rusya-Almanya arasındaki ilişkileri bozmayacağı belirtiliyordu. Fakat Rus basınının Almanya'ya karşı olan düşmanca yayınlarından ötürü, Alman hükümetinin resmi şikâyetleri gün geçtikçe arttı. Sir Grey Avam Kamarasında yaptığı açıklamada, Rusya'ya yapılan ziyaretin diğer devletlere yapılan ziyaretlerle aynı çizgide olduğunu ve Reval'de yeni bir anlaşma ya da kongre müzakere edilmesinin önerilmediğini açıkça belirtti. Fakat Almanya'nın şüpheleri devam etti (Gooch ve Temperley, 1928: 240).

Reval Görüşmesinde çeşitli konular ele alınıp Makedonya ıslahatları üzerine müzakereler yapılsa da, asıl üzerinde durulan nokta Almanya ve Avusturya olmuştu. Almanya'nın özellikle deniz kuvvetlerinde silahlanması İngiltere'yi endişelendirirken kara kuvvetlerindeki gelişmeler de Rusya için bir korku unsuru olmuştu. Ayrıca Avusturya'nın Yeni Pazar'dan itibaren başlatmak istediği "Sancak Demiryolu Projesi", Balkanlardaki statüko açısından Rusya ve Sırbistan'ı ciddi bir şekilde rahatsız etmekteydi (Armaoğlu, 1999: 600). Bununla birlikte ikili görüşmelerde Izvolsky, Rus-İran sınırındaki durumla ilgili olarak Almanya'nın entrikaları hakkındaki endişelerini dile getirdi (Gooch ve Temperley,

1928: 241). Bunların dışında Charles Hardinge ve A. P. Izvolsky arasında Baltık ve Kuzey Denizi arasında Boğazların açık tutulması konusu da gündeme geldi. Görüşmede Boğazların Rus politikasının temel ilkesi olarak kalacağı ve İngiltere'nin Rusya'ya hayati bir ilgi kaynağı olarak destek vereceği belirtildi. İngiltere için büyük bir önemi olan Baltık'a serbest girişin de bir sorun olduğu Hardinge tarafından ifade edildi. Izvolsky, Kuzey Denizi Anlaşması hakkında, onun kapsamını anlayamadığını ve boğazları kapsamadığını ima etti. Buna karşılık Hardinge, Kuzey Denizi'nin Baltık Denizi ile olan bağlantısını, Doğuya doğru uzanması gerektiğini ifade etti. Ayrıca bazı özel tanımlar olmadan, boğazların Baltık'ta yer almasının pek mümkün olmadığını belirtti. Izvolsky ise, Alman hükümetinin Kuzey Denizi Anlaşmasını yorumlama şekli konusundaki endişelerini dile getirdi. Böylece iki devlet adamı arasındaki görüşmede pek çok konu üzerine anlaşma sağlandı. İki ülkeyi birbirine yakınlaştıran esas sebebin, Almanya'nın Kuzey Denizinden İran Körfezine kadar olan bölgede nüfuz sahibi olma arzusunda olduğu dikkat çekmektedir (Gooch ve Temperley, 1928: 244).

Hardinge ve İzvolsky arasındaki görüşmelerde iki ülke için hayati önem taşıyan siyasi meseleler müzakere edilirken, İngiltere Kralı ile Çar arasındaki sohbette ise, daha çok aile ilişkileri konuşuldu. Böylece sıcak bir ortamda gerçekleşen görüşmeler, Rusların şüphe atmosferinin değişmesine neden oldu. Reval Görüşmesi, İngiltere'ye karşı övgüye layık, tatminkâr ve başarılı bir ziyaret olarak sona erdi. Bununla birlikte iyi ilişkiler çerçevesinde son zamanlarda azalan Anglo-Rus ticaretini büyütme amacıyla bir de Ticaret Odası kuruldu (Little, 1930: 96).

3. REVAL GÖRÜŞMESİ SONRASINDA ENDİŞELİ BEKLEYİŞ VE YANSIMALAR

Rus Çarı II. Nicholas, kral ve kraliçenin ziyaretinden memnuniyetini defalarca dile getirerek, Anglo-Rus Anlaşmasının iyi niyetini doğrulandığı düşüncesindeydi. Çar, iki hükümet arasında hâkim olan dostluk duygularının olgunlaşacağına ve ilerleyen zamanlarda her iki ülkenin karşılıklı avantajının daha da güçleneceğine inandığını ifade etti. Önemsiz meselelerde zaman zaman görüş ayrılığı söz konusu olsa da, Avrupa ve Asya'da iki ülkenin ulusal çıkarları, önemsiz görüş ayrılıklarından elde edilen olası sonuçlardan çok daha ağır basacaktı. Rus basının havasından ve liberallerin memnuniyetinden, İngiltere Kralı'nın ziyaretinin ne kadar güncel olduğu ve Anglo-Rus ilişkilerinde yeni bir dönemin simgesi olarak kabul edildiği açıkça görülmekteydi (Little, 1930: 94).

İngiltere ve Rusya, Almanya'yı ürkütmemeye ve Almanya'ya yönelik herhangi bir itilafın olmadığına dair bir izlenim vermeye dikkat etti. Fakat Kral VII. Edward'ın, Almanya'nın etrafında devasa çelik bir halka inşa etmeyi amaçlayan "kuşatma politikası" fikri olduğu da bilinmekteydi (Little, 1930: 96). Bu nedenle yapılan açıklamalarda, Makedonya'da yapılacak ıslahat konusu gündeme getirilerek dikkatler bu bölgeye çekildi (Armaoğlu, 1999: 601). Bunun üzerine İngiltere'nin önerdiği, Makedonya valisinin Osmanlı tebaası olmasına karşın büyük güçlerin onayı ile atanması ve eyaletin idaresinde, maaşları

eyaletin gelirinden ödenen memurların bulunması teklifi üzerine anlaşıldı. Böylece Hardinge ve Izvolsky ortak projesi ortaya çıktı (Anderson, 2010: 283).

Anglo-Rus işbirliği ile ilgili spekülasyonlar Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nde endişeli bir bekleyişe neden oldu. Öncelikle Makedonya üzerine görüşülen ortak ıslahat projesi, Osmanlı Devleti'ndeki devrim taraftarlarını hareketlendirdi. Birbiri ardına gelişen olaylar, 1908 yılına gelindiğinde olgunlaşan Jön Türk hareketi içindeki genç subayları rahatsız etti. Büyük Güçlerin Bağdat Demiryolu üzerindeki mücadelesi, İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik faaliyetleri, büyük devletlerin Girit'ten çekilmeleri, Jön Türkler arasında Yunan işgalinin başlayacağı endişesini arttırdı. Ayrıca Kral Edward, Çar II. Nikolas ve devlet adamlarının bir araya gelerek Makedonya konusunu tartışmaları Jön Türklerin devrim planlarını hızlandırdı (Graves, 1999: 60-61).

Anglo-Rus işbirliğinin Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da hatta Avrupa'daki egemenliğinin sonu anlamına geldiği propagandasıyla halkı heyecanlandıran Jön Türkler², çok önceden hazırladıkları devrim planını uygulama fırsatı yakaladı. Ayrıca Reval Görüşmesi, Makedonya'da şiddet olaylarının başladığı döneme rastladı. Endişeli bekleyiş ve belirsiz siyasi ortam devrim hareketini başlatan olaylar için bir propaganda aracı görüldü (Ramsaur, 2014: 176). Reval Görüşmesi, 1908 Jön Türk Devrimini hızlandırır da devrimin tek nedenini bu görüşmeye bağlamak doğru değildir (Ahmad, 1999: 18).

Reval Görüşmesine dair yazılı bir metin olmaması Avrupa gazetelerinde tahminlere dayalı pek çok haberin yayılmasına yol açtı. Haberler hem Makedonya'da hem de uluslararası kamuoyunda gergin bekleyişi tetiklemekteydi. Görüşme, Avrupa kamuoyu tarafından önemli bir buluşma olarak kabul edilmiş ve müzakere konuları hakkında malumat elde edilmeye çalışılmıştı. Bir yandan daha önce Fransa ile samimi bir itilaf imzalayan İngiltere ve diğer taraftan çok eskiden beri Fransa'nın sadık bir müttefiki olan Rusya'nın arasında Asya işlerine dair 1907 İtilafını takip eden Reval Görüşmesi, en çok Almanlar tarafından merak ve endişeyle karşılandı. Almanların endişelerini gidermek için yarı resmi Rus gazetesi, Rusya'nın herhangi bir ittifak akdi düşünmediğini ve Kral Edward'ın ziyaretinin Rusya ile Almanya arasındaki ilişkileri geriletmeyeceğini anlatan makaleler yayınladı. Buna karşın Reval Görüşmesini konu alan Rundschau adlı Alman gazetesi, Fransa, İngiltere ve Rusya arasında bir itilaf olduğunu ve bu itilafın Almanya aleyhine olduğunu ortaya attı. Bu itilafın "sulh ve uyuşmayı değil, savaş ve kavga hırsları teşkil ettiğini", ayrıca Kral Edward'ın eninde sonunda bir gerginlik çıkaracağını ileri sürdü. Alman askeri hazırlıklarının Avrupa barışının ve huzurunun esasını teşkil ettiğini iddia eden makale, Avrupa'daki Almanya aleyhinde olan saldırganlığı gündeme getirdi (BOA, Y.A.HUS, 522/99, H. 17 C 1326).

Reval Görüşmesi'nden her iki taraf tatmin olmuş bir şekilde ayrıldı. Rusya Dışişleri Bakanı Izvolsky, Reval'e giden İngiliz gazete temsilcilerine gönderdiği bir yazıda, Kral Edward'ın ziyareti

² Reval Görüşmesinin Jön Türkler üzerindeki etkileri için bkz. Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", *Toplumsal Tarih*, Sayı, 175, 2008, s. 48-52.

Rusya'nın İngiltere hakkındaki barışçıl düşüncelerini arttıracaklarını ve kuvvetlendireceğini ayrıca barışı hem ticaret hem sanat hem de politika olarak gerçekleştireceklerini beyan etti. Yine Paris'te çıkan Tan Gazetesindeki bir makalede de Reval Görüşmesi, "Avrupa uyumu şimdi her vakitten daha fazla sağlam bir sulh ve huzur için uygundur" şeklinde yorumlanırken, Slov adındaki Rus gazetesi de, Fransa-Rusya ittifakı ile Rus-İngiliz ittifakının Rusya ile Almanya arasındaki dostane ilişkilerin devam ve bekasını kolaylaştıracağını iddia etti. Ayrıca Rus kamuoyunun Almanya'dan istediği şeyin "uyumlu olması ve Rusya'nın iç işlerine müdahale etmemesinden ibaret" olduğunu belirtti. Reval Görüşmesi hem İngiltere'de, hem de Rusya'da memnuniyetle karşılandı. İki devletin halkı arasındaki ilişkileri güçlendirmeye hizmet edeceği gibi bazı önemli konuların çözümünün memnuniyet verici bir şekilde gerçekleşeceği de karşılıklı olarak dile getirilmişti. Reval Görüşmesi'nin ardından Rusya hükümeti tarafından basına tebliğ olunan yarı resmi bir yazıda:

Rusya ve İngiltere hükümdarlarının mülakatı geçen sene devletlerarasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarla kurulu ilişkileri ve dostluğu destekleme ve kuvvetlendirmeyle sonuçlanmıştır. Reval Görüşmesi sırasında Mösyö Izvolsky ile Sir Charles Hardinge, İtilafın çeşitli meselelerin çözümünde güzel bir sulha işaret ettiğini onayladığını belirtmiştir. Rusya ve İngiltere arasında, özellikle İran ve Afganistan işlerinde mükemmel bir İtilaf devam etmekte, Hindistan ve Afganistan ile Rusya ve İran sınırları üzerine daha önce meydana gelen olaylar devletlerarasında hiçbir kötü anlatıma yer veremez. Rusya ve İngiltere hükümetleri İran'ın istiklal ve toprak bütünlüğüne riayet ederler. Makedonya işleri hakkında iki hükümet arasında umumi bir ittifak esası olarak görmek ve beklenen bu itilafa bir şekil vermekten başka bir şey kalmamıştır" açıklaması yapıldı. Bununla birlikte Times Gazetesinin temsilcisi Reval Görüşmesi'nde, Makedonya gelirinin harcama alanı lüzumundan da bahsedildiğini iddia etti, fakat iki taraftan da bu iddia ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmadı (BOA, Y.A.HUS, 522/99, H. 17 C 1326).

Kral Edward'ın ziyareti, Avrupa diplomasi çevresinde oldukça önemsendi. Hatta bu ziyaret, o kadar önemliydi ki, çeşitli sonuçlar doğuracak yeni bir devrin açılacağına işaret ediyordu. Avrupa'da bir üçlü ittifak ihtiyacına ve ittifakın gerçekleşeceğine dair bir inanç olmamasına rağmen, siyasi ortam o kadar değişkendi ki, daha önce mümkün olmayan bir şey yarın üçlü ittifakın gerçekleşmesini sağlayacak bir takım durumların gerçekleşme ihtimalini arttırmaktaydı. Yine de üçlü bir ittifakın meydana gelmesi olağanüstü bir takım olaylara bağlıydı. Zira böyle bir ittifak, Almanya'nın aleyhine olacaktı. Bu yüzden Reval Görüşmesi, sulh ve huzuru sağlama bakış açısından çok fazla önemliydi. Devletlerarasındaki yeni bir ittifak fikrini ilk defa ortaya atan Fransız Mösyö Del Kaise ve onun Almanya'yı yalnız bırakma hususundaki fikri, o gün şartlarında daha da öne çıktı. Bu nedenle iki ülkenin yakınlaşma çabaları Berlin'de bir büyük bir şok yaşanmasına yol açtı (BOA, Y.A.HUS, 522/125, H. 22.05.1326).

Avrupa'da Rusya ile İngiltere arasında kurulan itilaf, önemli derecede gündemi işgal etti. Rusya ve İngiltere hükümdarlarının kendi hükümetlerinin siyasi ve toplumsal hayatlarına katılmaları çok

önemli bir olay olmasının yanı sıra, yeniden ittifaka sebep olacak bir olay olarak görüldüğünden heyecan yarattı. Ayrıca iki ülkenin yakınlaşması, Uzak Doğu Savaşı ve bazı çekişmeler yaşandıktan sonra milletler arası siyasi ve iktisadi ilişkiler açısından kötü bir dönemde başlamıştı. Devletler tarafından imzalanacak yeni bir ittifakın, gizli tutulan düşmanca bir fikri olabileceği ve bunun daha önceleri yapılmış olan ittifaklarla uyuşmayacağı görüşünü savunan yayınlar yapıldı. Özellikle Fransız gazeteleri bu görüşü savunuyordu. Nitekim Fransa, dış politikası gereği, devletlerarasında imzalanacak yeni bir ittifakın faydasız olacağı kanaatindeydi. Yakın Doğu'daki meseleler her iki ülkeyi olumsuz etkilerken, güvensizlik hüküm süren bu ortamda ittifak her iki tarafı da memnun edecek bir yola girmişti (BOA, Y.A.HUS, 522/125, H. 22/05/1326).

Kral Edward ziyaretiyle, Makedonya'nın ıslahatı ile ilgili İngiltere'nin proje önerisi üzerinde devam eden müzakerelerin daha dostane bir şekilde ilerlemesini sağlamaştırdı. Rus Çarı ise, itilafın yanında yer alacağını samimi bir şekilde temenni etmekle birlikte Reval Görüşmesini, asayiş ve barışın yeni esası olarak gördüğünü açıkladı. Ayrıca Rusya Hükümeti, bütün devletlerle, özellikle kavmi hususiyet dâhil birçok ilişkisi bulunan ve en yakın komşusu Almanya Hükümeti ile yerleşmiş olan dostane ilişkileri takdir ettiğini ve bununla beraber bu sulhun devamı için elinden geleni samimi bir şekilde yapacağını bildirdi. Rusya, yaptığı açıklamalarla Almanya ile herhangi bir düşmanlığa zemin hazırlamak istemediğini göstermek istiyordu. Zira böyle bir düşmanlığın sonucunu görmek ve tahmin etmek zor olacağı gibi, Kral Edward'ın ziyaretinin gelecekte böyle bir durumun gerçekleşmesine yol açması da istenmemektedir. Rusya, her şeyden önce devletlerarasındaki sulha ve içte çalışmaya öncelik vermek istediğini, bununla birlikte İngiltere ile iyi ilişkilerin, Almanya ile olan dostane ilişkileri ihmal anlamına gelmeyeceği yönünde açıklama yaptı. Ayrıca sulh ve uyuşmaya oldukça fazla hizmet ettiğine inandıkları Kral Edward'ın da bu şekilde düşündüğünü ileri sürdü (BOA, Y.A.HUS, 522/125, H. 22/05/1326).

Sir A. Nicolson'dan Sir Edward Grey'e yazılan bir mektupta Rusya'nın, Avusturya-Macaristan ile olan işbirliğini bırakması ve Makedon reformları konusunda Batılı güçlerin yanında yer almasının geniş bir Rus kamuoyu tarafından desteklendiği belirtilmişti. Nicolson'a göre:

Rus hükümeti, bu güçlü isteğe direnemezdi. Rusya Hükümetinin Yakın Doğu'daki politikalarını gerçekleştirmek üzere tamamen yeni bir çıkış yapması gerektiği yönünde güçlü bir şekilde ifade edilmiş arzu vardı. Resmi çevrelerde Slav nüfusunun çıkarlarını korumak, güvence altına almak ve Makedonya'daki reformların uygulanmasını hızlandırmak için her türlü istek bulunmaktaydı Ancak Rusya'nın Avusturya-Macaristan, hatta Almanya ile devam eden işbirliğinin köklü bir geçmişi bulunmaktaydı. Bu iki güç özdeş olarak kabul edilmekteydi. Avusturya-Macaristan'ın samimiyetine olan güven ortadan kalkmakla birlikte Balkanlarda, Avusturya tarafından önceden hazırlanmış planlar yürütülmekteydi. Avusturya'nın müttefiki Almanya ise, Makedonya'da reformları engelleme ve Babıali'yi kontrol altında tutma görevini üstlenmiş ve bu esnada özel avantajlar yakalama fırsatı bulmuştu (Gooch ve Temperley, 1928: 232).

Avrupa'nın diğer Büyük Güçleri de, Makedonya reformlarıyla hayati derecede ilgiliydi ve her biri diğerinin hareketini mutlak bir güvensizlikle takip ediyordu. Rusya ve Avusturya dış politikasının esas noktası Balkanlarda prestijdi. Almanya, kendi siyasi ve ticari nüfuzunu düşünmekle beraber Türkiye'de nüfuz etmeyi planlıyordu. Fransa ise, Fas'taki sıkıntılardan kurtulmuştu. Görüşmenin yankılarını dikkatli bir şekilde takip etse de, ticari sıkıntıları bulunduğundan yeni bir sıkıntıya girmeyi göze alamıyordu (Little, 1930: 97). Babıali'de ise, Makedonya hakkında alınan kararların Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne yönelik takip edilen siyaseti etkilemeyeceği kanaati hâkimdi. Hatta İngiltere ve Rusya'nın Büyük Devletler nezdinde statükonun bozulması yönünde veya hukukun üstünlüğüne aykırı tekliflerde bulunacağı düşünülmemekteydi. Bununla birlikte İngiltere ve Rusya'nın, Almanya ve müttefiki Avusturya'nın hatta diğer müttefikleri İtalya'nın³ itiraz ettikleri tedbirleri zorla uygulayacağı fikrine de ihtimal verilmemekteydi (BOA, Y. PRK. AZJ, 54/29, H. 01/06/1326).

Bulgarların da Balkanlara yönelik bazı beklentileri vardı. Özellikle görüşmede Makedonya meselesinin diğer meseleler yanında görüşülmesi, Bulgarlar arasında Mürzsteg⁴ kararlarının düzenlenmesi yönünde beklentilerini arttırdı. Bu vesileyle Bulgarlar kendi toprak bütünlüklerinin korunmasını istiyordu (BOA, Y.A.HUS, 522/131, H. 22.05.1326). Bulgaristan Eski Başbakanı Mösyö Danafa'a göre, Mürzsteg İtilafı sonlanmayacaktı. Aksine Avusturya ve Rusya arasındaki itilafın sonuçlarının ortaya çıkması devam edecekti. Danafa'a göre:

İngiltere ve Rusya arasında bir itilaf söz konusu olsa bile, bu konuda Rusya'nın menfaatleri İngiltere menfaatlerinden daha ağır basmaktaydı. İngiltere, bilinen serbest siyaseti gereğince Vilayet-i Selase meselesinde kendisini insaniyetten alakadar addediyordu. Hâlbuki Vilayet-i Selase'deki sıkıntıları gidermek için Avusturya ile Rusya menfaatlerinin gerekliliğinden alakadar oluyordu. Bu meselenin rekabeti, Rusya ile Avusturya'nın elinde bir Avrupa meselesi haline dönüşmesi kötü olur. Avrupa devletlerinin ortak hareket etmesi meseleyi karıştırmaktan başka bir şeye neden olmayacağı gibi, devletlerin ortak hareket etmelerinin bile ne büyük bir engel teşkil ettiği defalarca ortaya çıkmıştı. Bu nedenle Avusturya ile Rusya arasındaki itilafın korunması arzusu bulunmaktadır. Bundan dolayı Rusya'nın Vilayet-i Selase hakkında düzenlediği programın İngiltere'nin programından farklı olduğu açık bir şekilde ortadaydı (BOA, Y.A.HUS, 523/96, H. 16.06.1326).

Reval Görüşmesinin, Mürzsteg İtilafı kararlarına eş değer kabul edilip edilmeyeceği tartışmaları Balkanlardaki bunalımı arttırdı. Mürzsteg İtilafının bir hükmü kalmamıştı. Reval Görüşmesinin Balkanlar üzerindeki olası sonuçları hakkında Bulgar Gazetesi Vremya'da yayınlanan bir makalede: *Bulgarlar için en mühim olan şey bu mülakat sırasında Rusya İmparatoru ile İngiltere Kralı arasında*

³ İtalya, Balkanlardaki meselelerde Avusturya ve Almanya'nın sorun olarak gördüğü konulara dâhil olma arzusunu birçok kez belirtmişti.

⁴ Avusturya-Macaristan İmparatoru F. Joseph ile Rus Çarı II. Nicholas'ın, 1903 İlinde Ayaklanmasından sonra Viyana yakınlarındaki Mürzsteg şehrinde buluşup anlaştığı, Makedonya meselesinde, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale niteliği taşıyan bir program.

Makedonya meselesinin, diğer meseleler arasında ayrıca mevzu bahis bulunduğu ve bu mülakatın Mürzsteg kararlarının düzeltilmesine yönelik olduğu iddia edildi (BOA, PRK.MK., 22/101, H. 16/05/1326). Fakat Balkanlarda her konuda Avusturya-Macaristan'ın kesin bir rol oynayacağı ve Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef'in statükonun devamı siyasetinin başarılı olacağı görüşü de bulunmaktaydı. Balkanlarda Rusya ve Avusturya'nın maddi çıkarları çakişmaktaydı. Almanya ise, Avusturya'nın menfaatini zedeleyecek hiçbir şeyi kabul etmeyecekti. Mürzsteg İtilafının önemli sonuçları olacağına dikkat çeken Danafa, Viyana'da bulunduğu sırada Baron D'Arental ile yaptığı bir görüşmede, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerin Bulgaristan'ın yararına olacağını ve Reval Görüşmesinin boş hayalleri beslediğini dile getirdi. Ona göre:

Bulgaristan yalnız bir maksada malik olmalıdır, o da çetelerin yok edilmesinde Büyük Devletlerin çalışmalarına katılmak, iç işlerini ve maliyesinin durumunu güçlendirmektir. Buna muvafık olmak için sulha ihtiyacı vardır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne karşı bir muhabere tahayyülünde bulunamaz. Böyle bir harbi tasavvur edecek Bulgar sadece serseridir. Gerçekte Reval Görüşmesi, Balkan siyaset erbaplarının boş hayallerini heyecanlandırmıştır ki, bunların yarım asırdan beri büyük projelerle fikirleri dolaşmış ve projeleri gerçekleşmek için asla bir adım dahi atmamışlarıdır. Bu defa da öyle olacaktır. Bulgaristan'da en ciddi adamlar şimdi bunu anlıyorlar. Sırbistan'da daha hayali bir eğilim bulunmaktadır. Fakat içindeki durumlar buna her zamankinden daha az müsaittir. Osmanlı Devleti ile savaşı hayal edenler, Bulgaristan'a gelip nezaretlerde memuriyetlerin yarısını işgal eden ve Sofya halkının yarısından fazlasını oluşturan fakat hiçbir zaman hoşnut olmayan Makedonyalılarıdır. Yine de Avusturya-Macaristan ile itilafı ve Osmanlı Devleti ile dostluğu tavsiye edenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır (BOA, Y.PRK. DH, 14/47, H. 19/06/1326).

İngiltere ve Rusya'nın Makedonya ortak projesinde alınan kararlar, Bulgaristan Prenslığı tarafından iyi karşılanmadı. Bulgaristan Prenslığının menfaatlerini silah yoluyla elde etmeye çalışacağı haberleri yayıldı. Osmanlı Devleti de, Bulgar Prenslığı tarafından silah yoluyla bir teşebbüs veya bir Bulgarlar isyanı ve saldırısı karşısında, Anadolu'dan topladığı askerleri Rumeli'ye nakletmeyi planlayarak tedbir almaya çalıştı (BOA, Y.PRK. KOM, 16/36, H. 01/06/1326). Bununla birlikte Makedonya'da gerginliğin iyice arttığı bir ortamda Sadrazam Kamil Paşa, İngiltere ve Rusya'nın aldığı kararların Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına yönelik müdahaleler mahiyetinde olduğunu ve hemen tedbir alınması gerektiğini açıkladı (BOA, Y.EE., 86/12, H. 18.05.1326).

Avrupa'da ve Balkanlarda çeşitli iddialar ve ihtimaller yeni cereyanlara yol açarken taraflar, görüşmenin asıl amacının, Anglo-Rus ilişkilerini gözden geçirmek olduğunu ısrarla vurguladı. Kont Izvolsky ve Sir Charles Hardinge bütün konular üzerinde tam bir anlaşma sağladıklarına dair bir de bildiri yayınladı. Buna göre, Rusya ve İngiltere arasında uzun yıllardır süren sorunlar memnuniyetle çözülmüştü. Ayrıca yakın ilişki kurularak dünya barışı korunacaktı. İki devletin barış vurgusuna rağmen, karşılıklı güvenceler spekülasyonları arttırmaktaydı. Özellikle Almanlar, Reval Görüşmesinin

iki güç arasındaki bağları güçlendirdiğine inanıyordu. Alman Şansölyesi Prens Bernhard Bülow, iki devlet arasındaki anlaşmaya karşı endişelerini sert bir şekilde ortaya koydu. Bunun üzerine Izvolsky, Pens Bülow'a Alman çıkarlarına karşı yöneltebilecek hiçbir açık veya gizli Anglo-Rus sözleşmesinin bulunmadığına dair bir güvence verdi (Gooch, 1922: 408).

4. SONUÇ

20. yüzyıl başında Rusya, Uzak Doğu'daki saldırgan politikasından bir sonuç alamayınca, Balkanlar ve Boğazlar politikasına geri döndü. İngiltere ise Avrupa'da oluşacak bir güç boşluğunun Almanya tarafından doldurulmasının ve Almanya'nın Yakın Doğu'ya nüfuz etme arzusunun önüne geçme çabası içindeydi. Bu nedenle Rusya ile geleneksel çatışmalarını bırakıp, iyi ilişkiler kurmak zorundaydı. İyi ilişkilerin ilk adımı 1907 yılında yapılan itilaf atıldı. Dostluğun mühürlenmesi ise 1908 yılında İngiliz Kralı VII. Edward'ın Çar II. Nicolas'ı ziyareti ile gerçekleşti. Ziyaret her ne kadar bir kraliyet aile ziyareti gibi yansıtılsa da, iki ülke arasındaki ilişkilerin yapılandırılması açısından Avrupa kamuoyunda oldukça ilgi çekti. Görüşmede müzakere edilen konular, İngiliz diplomat Charles Hardinge ve Rusya Dış İşleri Bakanı Izvolsky'nin Neo-Slav politikaları etrafında şekillendi.

İngiltere'nin Balkan politikasını değiştirerek Rusya'yı desteklemesi Avrupa'da ve Balkanlarda dengeleri değiştirdi. Anglo-Rus işbirliği, Osmanlı Devleti'ni yeni bir dost arayışına yöneltti ve Almaya ile yakınlaşmasını sağladı. Reval Görüşmesi ile ilgili yazılı bir antlaşma metni olmasa da görüşmenin sonuçları daha sonraki yıllarda net bir şekilde ortaya çıktı. İngiliz ve Rus yetkililer, herhangi bir gizli itilaf yapılmadığına dair teminat verse de Almanlar tatmin olmadı. Almanların neden bu kadar endişelendiği ve sert tepki gösterdiği savaşa giden süreçte daha iyi görüldü. Devletlerarasında izlenen yeni siyasi eğilimlerin ve yaklaşımların en önemli özelliği, eski ittifakların çökerek, I. Dünya Savaşına giden süreçte tarafları belirlemesiydi.

Balkan toprakları için endişelere rağmen Babiâli'nin İngiliz-Rus yakınlaşmasına tepkisine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin, Reval Görüşmesine bir tepki verip vermediği konusu tam olarak netleşmemiştir. Tartışmalar daha çok Reval Görüşmesinin Jön Türk Devrimi üzerindeki etkilerine yoğunlaşmıştır. Jön Türkler üzerinde heyecan ve etki yarattığı bir gerçektir. Fakat Avrupa kamuoyu, Almanya'yı etkisizleştirmek için gizli bir antlaşma yapıldığı ve Makedonya'da ıslahat konusunun bir paravan olduğu ihtimalleri üzerine tartışırken, Jön Türklerin sadece dış haberlere dayanarak bir devrim başlatma ihtimali oldukça zayıftır. Bu durumda iki ülkenin iyi ilişkiler çerçevesinde anlaşması, hazırlıkları çok önceden yapılan devrimi hızlandırmış ve II. Abdülhamid karşıtı devrimciler tarafından halkı etkilemek için propaganda aracı olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

a) Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

PRK. MK, 22/101, H. 16/05/1326

Y. A. HUS, 522/125, H. 22.05.1326

Y. A. HUS, 522/131, H. 22.05.1326

Y. A. HUS, 522/99, H. 17 C 1326

Y. A. HUS, 523/96, H. 16.06.1326

Y. EE, 86/12, H. 18.05.1326

Y. PRK. AZJ, 54/29, H. 01/06/1326

Y. PRK. DH, 14/47, H. 19/06/1326

Y. PRK. KOM, 16/36, H. 01/06/1326

b) İnceleme Eserler

Ahmad, F. (2016) "İttihat ve Terakki 1908-1914", İstanbul: Kaynak Yayınları.

Alkan, N. (2008) "1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", Toplumsal Tarih, 175: 48-52.

Anderson, M. S. (2010) "Doğu Sorunu, 1774-1923", İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aslanova, S. (2011) "20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917", Antalya: İlkin Ozan Yayınları.

Armaoğlu F. (1999) "19. Yüzyıl Siyasi Tarihi", Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

D'agustino, A. (1911) "Russian Revolution 1917-1945", California: Greenwood Publishing Group.

Graves, P. (1999) "İngilizler ve Türkler", Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.

Gooch, G. P. (1922) "History of Modern Europe 1878-1919", New York: New Yor Hold.

Little, C. A. (1930) "General Anglo-Russian Relations 1903-1908", University of Louisville.

Ramsaur, E. (2011) "Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu", İstanbul: Pınar Yayınları.

Taylor, A.J. P. (1954) "The Struggle For Mastery in Europe 1848-1918", Oxford: Clarendon Press.

Gooch G. P. ve Temperley, H. (1928) "British Document on the Origins of the War 1898-1914", V. 5, London: H.M.S.O.